

פתיח

קיים פער גדול בין השאיפה לסביבה נקייה לבין כמויות הלכלוך אשר מאפיינות חלקים גדולים מהמרחב הציבורי ובכלל זה המרחב האורבני והשטחים הפתוחים. את הפער נגדיר באמצעות הפרדה לשתי רמות: ברמה האישית – רבים מאתנו לא עושים את המאמץ הנדרש להבטיח שהסביבה תהיה נקייה. ברמה המערכתית מנהלים במרחב הציבורי יודעים מה עליהם לעשות כדי לצמצם את השלכת הפסולת אך לעתים קרובות הם לא עושים את הפעולות הנדרשות והסיבות רבות ומגוונות.

ברמה האישית

רבים מאתנו הישראלים בוחרים שלא לעשות מאמץ כדי להגיע עם הפסולת אל הפח ולעתים קרובות משליכים בדל סיגריה, מסטיק או אריזת מזון על המדרכה או האדמה. אנו עושים זאת מתוך זלזול, עצלות או חוסר פניות כמו גם מתוך סט תחושות שנמצאות במנעד שבין חוסר מודעות, חוסר תחושת שייכות, לתחושת אדנות מוגברת או בעלות על המרחב הציבורי. בנוסף, הורגלנו שיש מי שינקה אחרינו. בבית הספר זהו אב הבית, בעיר מנכי הרחוב ובחופי הים עמותות ומתנדבים. יתכן שאנו מניחים שאם נשליך לכלוך הוא ייאסף ולא יגרם כל נזק.

האם יש 'טיפוס מלכלך'? האם יש מכנה משותף לכל המלכלכים? המחקר מצביע על כך שבעלי התפקידים חלוקים בדעותיהם. חלקם טוענים שאין 'טיפוס מלכלך' ותופעת השלכת הלכלוך במרחב הציבורי היא התנהגות חוצת מגזרים, תרבויות, השכלה ומאפיינים סוציו אקונומיים. אחרים מציינים שיש מגזרים אשר מלכלכים יותר בהשוואה למגזרים אחרים. תופעה שעולה במחקר היא 'תופעת העברת האחריות' אנו מתקשים לתפוס את עצמנו כמלכלכים ומעדיפים להאשים את האחר בתופעת הלכלוך המרחב הציבורי. "זה לא אני זרקתי כאן לכלוך, זה השכן או אנשים שבאו מחוץ לעיר".

ברמה המערכתית

מנהלים ובעלי תפקידים, מבכירי הממשל ועד למנהלים בדרגי השטח, יודעים מה עליהם לעשות כדי לשפר את רמת הניקיון בהתבסס על חינוך והסברה, ניהול תשתיות, מניעה ואכיפה אך במקרים רבים בעלי התפקידים אינם עושים מה שהם צריכים לעשות ובחרים לבצע פעולות פחות אפקטיביות.

חלק מהמשתתפים במחקר מעידים על מחסור גדול בתקציבים לתחום, זאת למרות שבקרון לשמירת הניקיון יש תקציב ייעודי גדול לנושא אך הוא אינו מגיע אליהם.

המרוויינים במחקר מבינים שהתמודדות עם אתגר הניקיון הינה משימה מורכבת שמצריכה עשייה רב זרועית, תקציב גדול וקבוע, הובלה ברמת הממשל הארצי ושיתופי פעולה של מספר משרדי ממשלה משום שרשות מקומית, גדולה ככל שתהיה אינה מסוגלת לבדה לשנות דפוסי התנהגות אשר נפוצים בכלל הציבור. המרוויינים כובלים על משרדי הממשלה שאינם עושים את המוטל עליהם. לדוגמה משרד החינוך מסתמך על המשרד להגנת הסביבה שנרתם לבצע חינוך בתחום, אך תקציב משרד להגנת הסביבה הוא קטן ביחס לתקציב משרד החינוך ויכולת הפעולה שלו ברשויות היא נמוכה יחסית.

המשתתפים במחקר הציגו קשיים בירוקרטיים בקבלת תקציב, כמו כן הם הציגו את בעיית המחסור בכוח אדם מקצועי לתחומי החינוך וההסברה, ניהול תשתיות ועוד. בנוסף המרוויינים מבינים כי יש לחלק את המשאבים כך שיופנו תקציבים לחינוך והסברה, לצד מניעה ואכיפה אך בפועל הם עצמם מפנים את מרבית המשאבים לפעולות ניקוי ורק חלק קטן מופנה לחינוך והסברה. כלומר הם מתמודדים עם הסימפטום ולא עם הבעיה.

בעיה נוספת שמוצגת ע"י המרוויינים מהרשויות הם יחסי העירייה עם התושבים אשר מאופיינים באמצעות הביטוי 'יחסי ספק – לקוח'. יחסים כאלה משחררים את התושב מאחריות על הניקיון ועל הפסולת ומעבירים אותה אל העירייה ואל עובדיה.

את 'מחיר הלכלוך' כולנו משלמים כשאנו יוצאים מבית נקי אל רחוב מלוכלך או אל טבע עמוס בשקיות וכלים חד פעמיים. מן המחקר עולה כי יש סדרה ארוכה של פעולות שאפשר וצריך לבצע אך מסיבות שונות, פעולות אלו כמעט ואינן מבוצעות או מבוצעות בהובלת עמותות או מתנדבים אשר אורך הנשימה שלהם הוא קצר ופעילותם אינה יכולה להוות תחליף לעשייה מערכתית, ממשלתית ורשותית.

במטרה להמחיש את היכולת המערכתית לשנות את תמונת המצב עמותת נקי סימנה ארבע זירות פעולה אשר עולות בקנה אחד עם חלק מתוצאות המחקר. בארבעת הזירות מוכרות וידועות דרכים אפקטיביות להתמודד עם אתגר הניקיון אך בפועל בעלי תפקידים כמעט ואינם מיישמים אותן.

מנקה הרחוב – רמת ניקיון טובה מתבססת, בין היתר, על העסקת עובדים בריאים ובעלי מוטיבציה אשר מקבלים שכר סביר. בפועל – עפ"י רוב מועסקים מבוגרים, חסרי מוטיבציה (למשל ערבים אשר עובדים בעיר יהודית) ושכרם נמוך מאוד. התוצאה – כולם מפסידים. התושבים אינם 'נהנים' מעיר נקייה, העירייה סופגת תלונות והעובדים לא רואים עתיד בעבודה.

חינוך – הטמעת 'ערך הניקיון' מחייבת תוכניות לחינוך ערכי מתמשך המתקצבות ע"י הממשלה ומנהלות בידי הרשויות. בפועל – אין תוכניות, הממשלה כמעט ולא מעבירה תקציב, התחום מובל בידי עמותות ומתנדבים, נפוצים מבצעי הניקיון. התוצאה – תלמידים רבים מלכלכים כמעשה שבשגרה, כיתות רבות מלוכלכות, אחריות הניקיון מוטלת על אב הבית ועובדיו.

הסברה – ניקיון באתר טבע מצריך דרג שטח שמבצע הסברה אישית רציפה ומקצועית ובמרכזה כללי התנהגות מכבדים. בפועל – ברוב אתרי הטבע אין דרג שטח ואין הסברה. כשיש הסברה אז לעתים קרובות היא מבוצעת ע"י עמותות ומתנדבים. התוצאה – במקרים רבים אתרי הטבע מלוכלכים ולכלוך גורם לעלייה בהיקף תופעות שליליות אחרות. לדוגמה וונדליזם.

מחקר – יצירת תוכניות, קבלת החלטות, איגום וניהול תקציב מחייב, בין היתר, התבססות על מחקר כמותי או איכותני. בפועל – נושא הניקיון נחקר רק לעתים רחוקות, עד היום בוצעו בישראל פחות מ 10 מחקרים מקיפים ומשמעותיים. התוצאה – קבלת החלטות במקרים רבים ע"ב תחושות אישיות, אין תוכניות עומק, תקציב משמעותי כמעט ואינו מגיע.

"אי שפיות. לחזור שוב ושוב על אותה פעולה ולצפות לתוצאה אחרת" (אלברט איינשטיין)

מבצעי ניקיון הם עדיין הפעילות הציבורית הנפוצה בכל הקשור לשמירת הניקיון. יוזמיהם - אנשי ממשל, עובדי רשויות, אנשי חינוך, עמותות או אזרחים, מאמינים כי מבצעי ניקיון ישנו את המצב ועל כן הם חוזרים שוב ושוב על פעילות זו בצפייה לשינוי המיוחל אך בפועל כאשר השטח המנוקה הוא חוזר להתלכלך. כנגד מבצעי הניקיון נטען כי הם מזיקים יותר ממועילים משום שהם מחזקים בקרב הציבור את התחושה שיש מי שינקה אחריו.

על המחקר

המחקר הוא פרי חלומם של חברי עמותת נקי והחברה להגנת הטבע. עמותת נקי פועלת במטרה להבטיח שהמרחב הציבורי יהיה נקי כפועל יוצא של התנהגות אחראית מצד הציבור. בעמותה מקדמים עשייה בתחומים: חינוך, הסברה, מחקר ומדיה והצגת מודלים וכלים ישימים לניהול הניקיון במרחב הציבורי ואתרי טבע. החברה להגנת הטבע עוסקת בשמירה על הטבע בדרכים מגוונות ובהם גם באמצעות חינוך לניקיון. מטרת המחקר היא העשרת הידע של מקבלי ההחלטות ושל הציבור באמצעות מחקר מעמיק אשר יביא לקפיצת מדרגה בקידום התמודדות הוליסטית עם אתגר הניקיון במגוון זירות פעילות.

המחקר בוצע ע"י המרכז לחינוך לקיימות בסמינר הקיבוצים ולשם ביצועו ערכו החוקרות, ד"ר דפנה גן ונעמה לב, ראיונות אישיים חצי מובנים עם 53 בעלי תפקידים אשר בעבודתם או בתחום עשייתם קיים ממשק 'קהל - מרחב ציבורי - ניקיון'. המראיינים.ות נבחרו מתוך שאיפה להביא אל המחקר דעות ותובנות המייצגות ככל היותר את המגוון של החברה הישראלית.

משום כך נבחרו בעלי תפקידים ברשויות בהן ערים גדולות ומועצות אזוריות קטנות, ניתן דגש לגיוון במצב סוציו אקונומי רשותי. לצד בעלי התפקידים מרשויות השתתפו במחקר גם בעלי תפקידים מארגוני ניהול טבע, אנשי אקדמיה, מומחים מהחברה האזרחית, אנשי חינוך ועוד. סה"כ 53 ישראלים. יהודים וערבים, חילונים וחרדים, עובדי מדינה ואזרחים. בזכותם זהו מחקר מקיף ומעמיק אשר מספק מבט אותנטי אל הדרך שבה מתנהלים הדברים בשטח.

המחקר אינו חושף גילויים חדשים ומפתיעים ואין בו בשורות מרעישות אשר יגרמו לטלטלה עזה. כוחו של המחקר מתבטא דווקא בהצגה שיטתית וסדורה של הרצוי אל מול המצוי. במקרים רבים הדרכים להתמודדות מיטבית ידועות ומוכרות, אך במציאות הדברים אינם יוצאים אל הפועל.

המחקר מתמקד בהשלכת פסולת אישית כגון בדלי סיגריה, מסטיק, כלים חד פעמיים, שקיות, אריזות מזון וכיוצ"ב. השלכת פסולת אישית נחשבת לפעולה (כמעט) נורמטיבית בחברה הישראלית. במחקר זה בחרנו להתמקד בהשלכת פסולת אישית ובדרכים למניעתה. כפועל יוצא המחקר עוסק רק בעקיפין בהשלכת ערימות פסולת בשטחים הפתוחים ואינו עוסק כלל בהשלכת פסולת בנין ופסולת מסחרית ובמזבלות פיראטיות.

בעת כתיבת שורות אלו (02.2022) המשרד להגנת הסביבה פועל במרץ לקדם "תכנית לאומית לשמירה על הניקיון במרחב הציבורי", בין היתר באמצעות הקמת מנהלת ניקיון ובאמצעות קול קורא תלת שנתי לשיפור רמת הניקיון ברשויות באמצעות שינוי דפוסי התנהגות. אנו מברכים את המשרד להגנת הסביבה ומקווים שמחקר זה יתרום ויסייע בהכוונת הפעולות והאמצעים שיש לנקוט על מנת לצמצם את השלכת הפסולת ולהנות ממרחב ציבורי נקי יותר.

לסיכום, אנו מקווים כי המחקר המקיף יתרום להרחבת הידע, הקצאת משאבים והוצאה לפעול של פעולות אפקטיביות. אנו מקווים כי המחקר ישמש את פעילי הארגונים בחברה האזרחית, חוקרים, בעלי תפקיד בממשל ועד לחברי כנסת ושרים.

בברכה קריאה מועילה,

תומר אשל – מנכ"ל עמותת נקי

תקציר

בתקציר נכללו תובנות שעלו מתוך הראיונות ומתוך סקירת ספרות מקיפה שבוצעה במסגרת המחקר. לצד התובנות נכללו בתקציר גם ציטוטים ישירים מתוך הראיונות במקומות שבהם סברנו כי ציטוט מיטיב להמחיש את התובנה אשר שאפנו להציג. התקציר מתאר את המצב המצוי והמלצות ליישום בשישה תחומים שונים: ממשל, רשויות מוניציפליות, חינוך, הסברה, אכיפה וחקיקה, תשתיות ופרק נוסף העוסק באפיון התנהגות אישית של השלכת הפסולת.

1. ממשל

הממשלה על משרדיה יודעת כיצד להתגייס ולהוציא לפועל תוכניות אשר תכליתן השפעה על התנהגות הציבור. לשם המחשה ניתן להביט במאמץ הממשלתי בשנתיים האחרונות שמטרתו הגברת היקף המתחסנים נגד נגיף הקורונה. במסגרת המחקר הנוכחי המרואיינים סיפרו, בין היתר, על מידת המעורבות הממשלתית, הפניית משאבים והובלת הנושא וזאת לצד נושאים נוספים שיפורטו בהמשך.

מן המחקר עולה כי למרות מצב הלכלוך המדאיג במרחב הציבורי, הממשלה אינה מעלה את הנושא לסדר היום ואינה מטפלת באופן מערכתי בתופעה. המנהלים בדרג השטח מבינים שפעולה מקומית אינה מספיקה ויש צורך בהכוונה ממשלתית כדי להתמודד עם התופעה, אך הכוונה זו קיימת במידה מועטה ונקודתית. הפעילות הקיימת אינה מערכתית ותלויה באזרחים ומנהלים "משוגעים לדבר" שבחרו לתת עדיפות לנושא והם משקיעים בו את מלוא מרצם ותשומת הלב. בנוסף עולה תחושה כי המסר שמעבירים חלק מנבחרי הציבור הוא של זלזול בטיפול בניקיון במרחב הציבורי ואי קבלת אחריות על הנושא. בישראל נדחק הטיפול בשמירת הניקיון לשוליים והמרחב הציבורי, הן במקומות ישוב והן בטבע, מלוכלך. במחקר שנערך ב-2016 נמצא שבישראל אין מדיניות מובחנת לטיפול בניקיון והוא נמצא במיקום נמוך בסדר העדיפויות הסביבתי. הניקיון נתפס בעיני הממסד כנושא מיושן וקשור לאסתטיקה בלבד. מחסור בשיתופי פעולה בין-ארגוניים ובין-מגזריים, מיעוט אכיפה, אי-ניצול משאבים כספיים זמינים והיעדר ידע מדויק על היקף התופעה במונחים כמותיים מדידים – מקשים על התמודדות עם התופעה (נגב, 2016).

עלויות

יש דרכים רבות להמחיש את הנזק שמסב הלכלוך והפסולת המושלכים במרחב הציבורי. יש נזקים אישיים, חברתיים, אקולוגיים וכמובן נזקים כלכליים שעלולים להתבטא בירידה בהיקף פעילות עסקית למשל תיירות (Al-mosa et al., 2017:) או פגיעה במחירי דירות לדוגמה ירידה בביקוש לרכישת דירה בסביבה מלוכלכת ומוזנחת (Sun et al., 2020). לדוגמה, בארה"ב, העלות הישירה של איסוף הפסולת שהושלכה מגיעה לכ- 11 מיליארד דולר לשנה. באנגליה העלות מגיעה ל- 1 מיליארד לירות שטרלינג בשנה.

שיתופי פעולה

מתוך המחקר בולט היעדרה של שותפות ברמה הארצית והלאומית בין הרשויות, הארגונים בשטח ומשרדי הממשלה. המנהלים מבינים שרק שילוב וסנכרון בין שלושת התחומים העיקריים: חינוך והסברה, תשתיות, מניעה ואכיפה, יוכלו להביא לפתרון הבעיה. אולם, לבעלי התפקידים אין יכולת של ממש להוביל מהלך כזה מכיוון שכל אחד מהם אחראי רק על תחומו ואין גורם ממשלתי אשר מתכלל ביניהם.

תקציב ייעודי לנושא

הממשלה לא מקצה באופן קבוע ורציף תקציב המיועד לניקיון המרחב הציבורי בישובים או בטבע. לתחושת המשתתפים במחקר אין להם די תקציבים שיאפשרו להם לפעול בתחום. מחסור זה ניכר גם ברשויות איתנות כלכלית, ועל אחת כמה וכמה ברשויות החלשות ובארגונים המנהלים את השטחים הפתוחים. הסיבות למחסור בתקציבים הן מגוונות ביניהן: תשלומי ארנונה נמוכים, חוסר תקצוב משלים מהמדינה, עיכובים בירוקרטיים בקבלת התקציבים ומימונם וכן הפערים ההולכים וגדלים בין הרשויות. מרבית התקציב של הרשויות והארגונים מופנה בעיקר לתשתיות לאיסוף אשפה ופינוי ולניקיון המרחב הציבורי. כלומר לפתרונות קצרי טווח שלא מופנים ישירות לשינוי ההתנהגות ורק משאבים מועטים, אם בכלל, מוקצים לחינוך, הסברה ואכיפה – אשר להם השפעה ארוכת טווח.

קרו הניקיון

'הקרן לשמירת הניקיון' הוקמה מתוקף סעיף 10 בחוק שמירת הניקיון התשמ"ד-1984 ונועדה לרכז אמצעים כספיים לשמירה על איכות הסביבה כאשר אחת ממטרותיה היא שמירה על הניקיון במרחב הציבורי בין השאר על ידי מניעת השלכת פסולת. הקרן ניזונה בעיקר מכספי היטל הטמנה אשר רשויות ומועצות מעבירות אליה בגין הטמנת פסולת באתרים חוקיים. למרות שקיימים בקרן הניקיון מאות מיליוני שקלים, הכספים שבקרן כמעט ולא מנוצלים למימוש המטרה.

המלצות ליישום

- א. יש לנקוט פעולה מתוכננת ומובלת ברמה הארצית על ידי שותפות בין משרדי ממשלה בעלי אינטרס בנושא – משרד החינוך, משרד הפנים (רשויות), משרד התיירות, משרד הבריאות וכמובן המשרד להגנת הסביבה וכן רשויות מוניציפליות וארגוני החברה האזרחית. התוכנית צריכה לכלול הקצאת משאבים, חינוך והסברה, התאמת התשתיות ושדרוגן, נוכחות בשטח של גורמי אכיפה ונציגי הרשויות, הרחבת החקיקה ושיפור האכיפה. תוכנית זו צריכה להיבנות תוך התייחסות נפרדת לצרכים השונים במרחב הציבורי האורבני ובמרחב הציבורי הטבעי.
- ב. על הממשלה להקצות באופן סדיר ושוטף תקציבים המיועדים לסיוע לרשויות ולארגונים לטפל בתחום זה ולבנות תוכניות ארוכות טווח המשלבות בין שלוש תחומים: חינוך והסברה, תשתיות, מניעה ואכיפה.

2. רשויות מוניציפליות

הרשויות המוניציפליות הן הגוף המרכזי בכל הקשור לניהול חיי היום יום של האזרחים. הן נדרשות לפעול כמעט בכל תחומי החיים והסביבה ובנוסף, מוטלת עליהן האחריות לוודא כי נשמרת רמת ניקיון טובה בתחומי הניהול שלהן. במסגרת המחקר המרואיינים סיפרו על הידע הנחוץ להם לעסוק בנושא, תפיסת האחריות שלהם ושל התושבים, ההשקעה בחינוך אל מול התשתיות, תפיסת היחסים בין הרשות לתושבים ונושאים נוספים.

חשיבות הניקיון בחיי התושב

בעלי תפקידים העידו כי הניקיון הוא נושא מרכזי וחשוב לתושבים. הציטוט הבא מדבריה של עובדת עירייה בתחום הקהילה בעיר גדולה במרכז הארץ ממחיש את חשיבות הנושא – "ככול שאני עובדת ביותר שכונות עם יותר אנשים, המשפט הראשון זה נושא הניקיון שמפריע להם בשכונה, זה עולה בכל סקר, בכל שאלון, בכל מקום, כל פגישה עם תושב." כלומר, הציבור הישראלי מוטרד במידה רבה מנושא הלכלוך.

הדרכים ידועות והאמצעים מוכרים אך הפעולות אינן מבוצעות

מן המחקר עולה שבמקרים רבים הדרכים להתמודדות ידועות ומוכרות, אך למעשה הדברים אינם יוצאים אל הפועל והפעולות המומלצות אינן ננקטות. ייתכן שאחת הסיבות לכך היא מיקוד שליטה נמוך בקרב בעלי התפקידים ברשויות המוליד תחושת חוסר מסוגלות ביכולתם לשנות את המצב. אחד הביטויים של מיקוד שליטה נמוך מוצג בתפיסת מנהלים בתחום החינוך והסברה הסבורים שהפתרון מצוי בשיפור האכיפה והתשתיות, לעומת מנהלים בתחום התפעול והאכיפה הסבורים שהפתרון לבעיה ימצא בחינוך והסברה.

לשם המחשה הנה דוגמאות מדברי כמה בעלי תפקידים רלוונטיים:

מנהלת אגף חינוך - "החינוך מתחיל בגיל מאוד צעיר מהבית. בתי הספר יכולים לחנך אבל זה לא מספיק, צריך לחנך את ההורים באמצעות הסברה במדיה ואכיפה." כלומר, יש לנקוט בהסברה ואכיפה לשינוי התנהגות המבוגרים כדי שהחינוך בבתי הספר יהיה יעיל. כך למעשה מוטלת האחריות על ההורים ועל מי שאמון לשנות את הרגליהם ולא על בית הספר.

מנהלת חינוך ביחידה סביבתית - "[הכי חשוב זה] אכיפה... [אחר כך] פתרונות כמו פחים וכלי אצירה... [בסוף זה] החינוך... אם יש אכיפה אז אנשים לא עושים, הם מפחדים על הכיס שלהם." כלומר, מנהלות בתחום החינוך, אשר יכולות וצריכות לקדם את הניקיון באמצעות תהליכים חינוכיים ערכיים וארוכי טווח, מציגות את נושאי האכיפה, הסברה במדיה ותשתיות כנושאים מרכזיים ורק אחר כך את נושא החינוך.

מנהל מחלקת אכיפה - "אני חושב שחינוך צריך להיות ראשון, חינוך והסברה זה ביחד למעשה." כלומר, מנהל בתחום האכיפה, אשר יכול להשפיע על הניקיון באמצעות חלוקת התרעות ודו"חות לתושבים ולמבקרים מעדיף לא לעסוק בנושא ומפנה את האצבע לאגף חינוך והסברה.

מנהל אגף שפ"ע - "אני חושב ששני גורמים שצריכים לקבל את רוב התקציב, יותר מ-60-70 אחוז, הם חינוך והסברה." כלומר, מנהל אגף שפ"ע אשר יכול לקדם את הנושא באמצעות שיפור תשתיות או דאגה לעובדי הניקיון מציע להשקיע את מירב התקציבים באגף אחר ולא בזה שהוא מנהל וזאת על אף שמרבית מנהלי אגפי השפ"ע מעידים כי רוב התקציב שלהם מוקצה לתשתיות ולניקיון המרחב הציבורי.

מעורבות של ראש הרשות ודוגמא אישית

מן המחקר עולה תחושה שהמסר והדוגמה האישית שמעבירים חלק מבחרי הציבור הוא זלזול בטיפול בניקיון במרחב הציבורי ואי-קבלת אחריות על הנושא. יש מנהיגי ציבור שלעיתים מלכלכים בעצמם ובכך משמשים עבור הציבור מודל שלילי לחיקוי. מנגד ברשויות שבהן ראש העירייה נרתם לנושא, הוא מצליח להוביל אחריו את העובדים ואת התושבים והתוצאות בשטח שונות מערים בהן נושא הניקיון אינו גבוה בסדר העדיפויות של הרשות והמרחב הציבורי מלוכלך יותר.

חוסר בהון אנושי ובידע מקצועי

חשיבות הידע המקצועי וההון האנושי מוזכרים על ידי כמה מהמשתתפים במחקר וכולם מדגישים ששניהם לוקים בחסר. כלומר, קיים מחסור במומחים ובאנשי מקצוע בעלי הכשרה בהיבטים תפעוליים, חינוכיים והסברתיים. החוסר במומחים פוגע ביכולת של הרשויות לנצל משאבים שיכולים לעמוד לרשותם ובתכנון נכון והדברים אמורים בעיקר לגבי תשתיות ותפעול, אך גם בתחומי איפה, חינוך והסברה.

מנהלים רבים הדגישו שלצורך תכנון התשתיות ומועדי פינוי פחים נדרשת מלאכת מחשבת ורמת תכנון כזו נמצאת בסתירה לכך שלא קיימת תקינה מקצועית לתפקיד של מנהלי אגפי שפ"ע, תחזוקה ותפעול. מחסור זה קיים בדרגים הניהוליים הבכירים, דרגות הביניים ובדרגים הנמוכים.

הציטוט הבא מדברי מנהל בכיר בעירייה בינונית במרכז הארץ ממחיש את התובנה - "מנהל אגף שפ"ע אין לו הגדרה מסודרת במשרד הפנים כמו כל תפקיד אחר. כמו שמהנדס עיר חייב להיות אדריכל או מהנדס וגזבר חייב להיות רואה חשבון. לכן יש לנו המון עובדים, מהוותיקים, שהם בלי השכלה או השכלה מאוד נמוכה והם הפכו למנהלי מחלקות בלי שום הכשרה". כלומר, אחת הבעיות באגפי שפ"ע שאין הגדרה לתפקיד ניהולי למרות שההיגיון מחייב שהם יהיו בעלי השכלה רלוונטית.

ציטוט נוסף מדברי אחד ממנהלי אגפי השפ"ע בעיר בינונית בצפון הארץ ממחיש את הנקודה – "אם תתני לי עכשיו חמישה מיליון שקל [לשיפור רמת הניקיון], אני לא יודע אם אני יכול לעשות בהם משהו כי אין לי את הזמן ואין לי את היכולת".

מדברים אלו עולה כי לעתים דווקא חוסר ידע והעדר מומחיות של העוסקים בתחום ולא רק בעיות תקציב הם הגורמים המגבילים את העיסוק בנושא. כפועל יוצא במקרים רבים תקציבים מועברים לפרויקטים נקודתיים ולא תהליכיים. מנהלי המחלקות רוצים הון אנושי פנימי שיסייע לפעול בתחום.

מחסור בתקציבים במועצות אזוריות

כאמור, נושא הניקיון אינו על סדר היום של הממשלה ומשום כך קיים מחסור בתקציבים לנושא. מן המחקר עולה הצורך המיוחד לתקצב את המועצות האזורית שההכנסות שלהן מארנונה קטנות יחסית ולכן התקציב המוקצה לשמירה על הניקיון והמרחב הציבורי הוא תקציב קטן.

מועצות אזוריות נדרשות לנהל שטחי טבע גדולים המושכים מבקרים רבים בהיקף גדול פי כמה מתושבי המועצה ובעצם משרתים את כלל הציבור. לדוגמה, מועצה אזורית לחופי הים התיכון מתפעלת את הפסולת במספר חופים הפתוחים לציבור הרחב. עפ"י אתר המועצה מגיעים לחופי המועצה 2.5 מיליון איש בשנה בעוד שבמועצה חיים פחות מ 30,000 תושבים. ניכר כי קיים היעדר בחשיבה מערכתית. מצד אחד הוחלט שהחופים יישארו פתוחים לציבור הרחב, אך מצד שני לא הוגדר תקציב מספק קבוע ולאורך זמן שיאפשר לרשויות להתמודד עם היקף המבקרים ולהתמודד עם האתגר לשמור על ניקיון המרחב. כאמור, הרשויות המוניציפליות הן הגורם המרכזי המעביר כסף לקרן לשמירת הניקיון.

הנה ציטוט מדבריה של מנהלת ארגון אזרחי, הציטוט ממחיש את היכולת של הקרן להביא לשינוי המצב - "יש 2.4 מיליארד שקלים בקרן הניקיון ששוכבים שם ולא עושים איתם כלום". גם במקרים שיש תקציב, כמו התקציב שניתן למועצות האזוריות ולרשויות שמתחזקות חופים, התקציב הינו נקודתי וזמני ואינו מייצר פתרון ארוך טווח שיאפשר התמודדות אמיתית.

'יחסי ספק לקוח' כדרך לתאר את היחסים שבין העירייה לתושבים

מן המחקר עולה שבעלי תפקידים ברשויות שואפים לקיים עם התושב קשר מסוג 'ספק – לקוח' כאשר תפיסה זו שמה את התושב במרכז, בדומה לשוק הפרטי, והרצון לתת לתושב את השרות הטוב ביותר כדי להגיע למצב של 'לקוח מרוצה'. 'אך אליה וקוץ בה', תפיסת יחסי 'ספק – לקוח' מעבירה את האחריות לשמירה על המרחב הציבורי והניקיון שלו מהתושב אל העירייה ועובדיה. הדבר מקשה על היכולת לשמור על הניקיון לאורך זמן ויוצר תרבות של הגשת תלונות על ידי תושבים על היעדר ניקיון כמו גם על התנהלות עובדיה.

חלק מבעלי התפקידים ברשויות שואפים לשנות את התפיסה של 'ספק – לקוח' והם מבקשים להגיע למצב של שותפות עם התושבים ויש לציין כי רשויות בודדות הצליחו, לאחר מאמץ רב, לייצר תחושה זו.

לשם המחשה הנה ציטוט מדבריו של מנהל אגף תברואה בעיר גדולה במרכז הארץ - "התושבים הפכו ממש להיות שותפים שלנו, הממורמרים והכי קשים אלה שהיו מצלמים [לכלוך] ומלכלכים בפייסבוק הפכו להיות פשוט שותפים שלנו. שינוי יותר טוב מזה לא יכול להיות, מעבר לזה שהרחובות מבריקים, ממש!" כלומר, שותפות כזו בין עובדי הרשות לתושבים יכולה להגביר את תחושת השייכות ולהוביל לשינוי בהתנהגות ולישיפור ברמת הניקיון במרחב הציבורי.

המלצות ליישום

- א. "ממני תראו וכן תעשו" - הטיפול בהשלכת הפסולת ושיפור ניקיון המרחב הציבורי צריכים להיות במקום גבוה בסדרי העדיפויות של ראשי הרשויות. כדי להצליח לשנות את רמת הניקיון במרחב הציבורי ביישוב, ראש הרשות חייב להיות רתום לנושא ולא רק בהקצאת משאבים, אלא גם לשמש דוגמה אישית לעובדי הרשות ולתושבים.
- ב. יצירת מנגנון שותפות בין אגפי הרשות לפעולה משותפת סביב נושא שמירה על הניקיון וטיפול המרחב הציבורי.
- ג. קביעת תקן מקצועי - לבעלי תפקידים ברשויות הקשורים לתחום הטיפול של אגף שפ"ע. תקן זה יקבע את בסיס הידע המקצועי הנדרש בתחומי העיסוק ויגרום להתמקצעות של בעלי התפקידים.
- ד. יצירת יחסי שותפות – חיבור התושבים לתהליכים שנעשים בתוך הרשות. המטרה היא לעבור מיחסי ספק - לקוח לתודעה של משתתף - יצרן. זאת, בין היתר, תוך קידום פעולות לתכנון משותף של המרחב הציבורי אשר מוביל לחיזוק תחושת השייכות.

3. חינוך

משרד החינוך ומנהלי אגפי חינוך ברשויות כמעט ולא עוסקים בנושא

מן המחקר עולה כי מרבית מנהלי אגפי החינוך לא ציינו שהם עצמם הובילו תהליך חינוכי ברשות שבה הם עובדים, ולתחושתם החינוך לניקיון המרחב הציבורי אינו באחריותם. החינוך לניקיון נתפס כנושא שנמצא באחריות המשרד להגנת הסביבה והיחידות הסביבתיות, ולא כנושא שנמצא באחריות משרד החינוך. הציטוט הבא מדבריו של מנהל אגף שפ"ע ממחיש את הנקודה – "מערכת החינוך כשלה ולא הסבירה לאנשים למה חשוב לשמור על הניקיון במרחב הציבורי. יש לנו יחידה לאיכות סביבה, היא מתעסקת בזה ובתכנים הלימודיים מעט מדי ולא בכמות הנדרשת". כלומר לתפיסתו נדרשת פעולה חינוכית רחבה יותר.

ציטוט נוסף מדבריו של ראש מינהל חינוך ברשות שמביט אל העתיד לאור ניסיון העבר – "אני יכול לומר שאם נעשה את העבודה שלנו בהסברה וחינוך, המצב יהיה טוב יותר. אם ניתן לגורל לעשות את שלו ונתנהג כפי שהתנהלנו עד היום, שזה די בסדר אבל לא מספק, אז כנראה שהמצב לא ישתפר מאליו". כלומר, הפעולות שמתבצעות כיום על ידי מנהלי החינוך ברשויות אינן מספיקות על מנת לייצר שינוי התנהגותי תרבותי לשמירה על הניקיון במרחב הציבורי.

"בבתי הספר מעבירים לתלמידים את המסר שמותר לכלוך"

למרות שאיפתם של בעלי התפקידים לחנך מגיל צעיר, בפועל במקרים מסוימים קורה ההפך – הילדים מקבלים מסר שהשלכת פסולת היא נורמטיבית, הילדים אינם שותפים לניקיון, והטיפול בניקיון נותר בתחומו של אב הבית ועובדי הניקיון. הציטוט הבא מפיו של מנהל מהחברה האזרחית ממחיש את הנושא: "בעשורים האחרונים מחנכים אותנו מגיל צעיר לזרוק לכלוך. ילד בכיתה א' יכול להשאיר את הכיתה שלו מלוכלכת, הוא יבוא למחרת והכיתה תהיה נקייה אז הוא מפנים מגיל צעיר שהוא יכול לזרוק לכלוך. בבית הספר, במקום שבו הילד אמור לרכוש את הידע, הוא מקבל את הידע ההפוך, אומרים לו תלכלך, זה בסדר, יש כאן מי שמנקה. אם הנושא חשוב למשרד החינוך אז קודם כל צריך לתת הנחיה למורים - אל תלמדו לעולם במקום שלא מכבד אתכם. תתחילו את השיעור עם דקה של סדר וניקיון. אין ניקיון בכיתה? אני [כמורה] לא מלמד". למעשה, היעדר העיסוק בנושא והעברת האחריות לניקיון הכיתה מהמורה והתלמידים לאב הבית ולעובדי הניקיון יוצר חינוך הפוך, המרגיל את הילדים שאין זה תפקידם לאסוף פסולת אלא עבודתם של אחרים.

יחידות סביבתיות נכנסו לוואקום שיצר משרד החינוך

מי שלקח אחריות על החינוך לשמירת הניקיון במרחב הציבורי הן היחידות הסביבתיות של המשרד להגנת הסביבה אשר במובן מסוים נשאבו לוואקום שנוצר.

היחידות הסביבתיות תלויות במקרים רבים בתקציבים אשר מקורם בקולות קוראים. הנה ציטוט מדבריה של מנהלת יחידה סביבתית - "עניין התקציבים הוא בעייתי, בתוך הרשות בדרך כלל אין הרבה תקציבים {לחינוך סביבתי}, אנחנו פועלים תחת

"קולות קוראים" של המשרד להגנת הסביבה לרוב ומשם בא הכסף." כלומר החינוך בנושאים מסוג זה, לא מתקצב על ידי הרשות ותלוי בתקציבים שמקצה המשרד להגנת הסביבה.

מחד המרואיינים מעידים כי יחידות סביבתיות הן אלו שלקחו על עצמן את החינוך לשמירת הניקיון במקום משרד החינוך, מאידך, הן עמוסות בעבודה ולא בהכרח פנויות להתמודד עם החינוך לשמירת הניקיון. הנה ציטוט מדבריה של מנהלת יחידה סביבתית - "זה לא עיקר העבודה שלנו כיחידה הסביבתית. אנחנו מתמודדים עם הרבה מאוד דברים אחרים שהם לא דווקא הנושא של הפסולת." כלומר גם התקציבים המעטים המוקצים לחינוך סביבתי, במקרים רבים מופנים לשורה ארוכה של נושאים ולא בהכרח להטמעת ערך הניקיון והתוצאה ניכרת בהיקף הלכלוך במרחב הציבורי.

ימי ניקיון עדיין הכלי המרכזי

מתוך המחקר עולה כי העיסוק בנושא ניקיון המרחב הציבורי מצומצם מאוד ומתרחש בעיקר סביב פעילויות יום הניקיון. ימי ניקיון אינם תחליף לתהליכים חינוכיים ולמעשה הם מעבירים מסר ש"מישהו אחר מנקה במקומי". נשמעו טיעונים שימי ניקיון מזיקים יותר ממועילים ונשמעו טיעונים שימי ניקיון מתקיימים בשל הנראות שלהם והפרסום היח"צני שמלווה אותם.

המלצות ליישום

- א. שילוב נושא השמירה על המרחב הציבורי בתוכנית לימודים כלל-ארצית המובלת על ידי משרד החינוך ואנשי הוראה.
- ב. בבסיס התוכנית צריכה לעמוד הגישה של קבלת אחריות אישית על המרחב הציבורי והתפיסה של חשיבות הניקיון במרחב הציבורי כערך חברתי.
- ג. נדרשת שותפות עם המשרד להגנת הסביבה וגופים חיצוניים.
- ד. קידום יוזמות מקומיות ועידוד תוכניות חינוכיות בכל בתי הספר ברשויות; פיתוח יוזמות של חינוך סביבתי מבוסס-מקום שיוצרות תחושת שייכות ליישוב, לקהילה ולטבע המצוי בו ובסביבתו. חיזוק תחושת השייכות והחיבור לקהילה ולטבע מביא ללקיחת אחריות על המרחב הציבורי ולהפחתת הלכלוך.

4. הסברה

במסגרת המחקר המרואיינים סיפרו, בין היתר, על הניסיון שלהם בהפעלת 'הסברה אישית' ועל יעילות ההסברה ומנגד על השימוש הנדיר הנעשה בכלי ההסברה.

ההסברה היא אפקטיבית ומביאה תוצרים

מהמחקר עולה כי בעלי התפקידים סבורים כי הסברה ופרסום הם כלים מהותיים וחשובים. קיימים כלים רבים המשמשים להסברה כמו כלי תקשורת, קבוצות במדיות חברתיות, שילוט והסברה פנים אל פנים. נראה כי ההסברה במרחב האורבני מתבצעת יותר במדיה חברתית ושולטים ואילו באתרי הטבע התנסו יותר בהסברה אישית וביכולת שלה להשפיע על הציבור, חלק מבעלי התפקידים אף הפעילו צוותי הסברה בעבר וראו את היכולות אך מתברר כי רק מעטים בחרו להשתמש בהסברה לאורך זמן אף כי יעילותה הוכחה. לשם המחשת הנקודה נצטט מדבריהם של מספר בעלי תפקידים.

הנה ציטוט מדבריו של מנהל אתרי טבע - "עובדים שמסתובבים בחניונים. בעיקר בחגים העמוסים ומדברים עם אנשים ומסבירים להם, מחלקים שקיות... בכל החניונים שהצבנו אנשים כאלה, זה לא קרה מספיק ולא קרה הרבה [ובכל זאת] ראינו שיפור אדיר במצב הניקיון." כלומר המנהל מעיד על אפקטיביות מידית של ההסברה בשטח.

מנהל אחר מתאר כיצד ההסברה יכולה לשפר את התנהגות המבקרים ולדייק התנהלות נכונה עם הלכלוך בטבע: "אלה שחושבים שלאסוף את האשפה ולתלות על השיח [זה בסדר] זקוקים שיהיה שם מישהו ויגיד להם: "אל תעשה ככה אלא תעשה ככה [וזוה צריך להיות] בזמן שזה קורה." כלומר, לדעת מנהל האתר, אנשים רבים אינם רוצים או מתכוונים להשליך פסולת משום שהם אינם רוצים להיות 'הישראלים המלכלכים'. לדבריו הם רק זקוקים להכוונה כיצד עליהם לנהוג נכון. מסבירים בשטח מספקים את ההכוונה הזו.

מנהל אחר מציין את החשיבות של ביצוע הסברה מותאמת לאתר. - "בעבר היינו שמים דוכן בכניסה מתוך מחשבה שכל מי שנכנס עובר דרכו, אבל אנשים היו לחוצים להגיע לים, ומצאנו שזה הרבה יותר אפקטיבי שבן אדם מסתובב ביניהם. הוא עובר [ומסביר], הם [המבקרים] כבר טבלו במים, הם יותר רגועים והם מסוגלים להקשיב." כלומר, כשהמבקרים נמצאים במצב שהתמקמו באתר הם נכונים יותר להקשיב לדברי ההסבר.

הסברה היא חשובה ואפקטיבית אך השימוש בה מזערי

למרות ההבנה כי הנוכחות של צוותי הסברה מרתיעה אנשים מללכת, בפועל יש רק מעט פעילות הסברה באתרי הטבע. הנה ציטוט מדבריו של מנהל נוסף של אתרי טבע – "בקיץ.. הייתי שבועיים בנהר הירדן.. לא ראיתי איש ציבור מסתובב. ראיתי כמויות אדירות של פסולת, כמויות מטרופות. אין שלטים אין מי שמסביר אין אנשים שעוברים ואומרים לך 'חבר, יופי שבאת, בבקשה קח את הפסולת איתך' ". כלומר, ניתן לראות כי גופים שאחראים על ניהול המרחב הציבורי הטבעי אינם נכחים בצורה מספקת בשטח ובדגש על סופי שבוע כאשר מבקרים רבים מגיעים אל אתרי הטבע.

מדברי המרואיינים עולה כי כשהמסבירים פונים באופן אישי אל המבקרים ומבקשים שיקפידו על הניקיון, למרות שאין להם סמכות אכיפה, הם מצליחים להשפיע לטובה על המבקרים ולהפחית את תופעת השלכת הפסולת בטבע. עוד ניתן להבין כי הסברה אישית פרונטלית מחליפה את המסר: "יש מי שינקה אחרך". כלומר במקום לנקות אחרי מבקרים, פונים אליהם בבקשה לקחת אחריות ולשמור על הניקיון והפניה מתבצעת באופן מכבד ובהתייחסות לסיטואציה בה נמצאים המבקרים. פעילות ההסברה נתפסת כעבודה מקצועית אשר יש לבצע בצורה רציפה ובמקומות רבים אך למרות זאת הסברה מבוצעת בעיקר בחגים, באתרים מסוימים והרבה פעמים על ידי מתנדבים ולא על ידי אנשים שהוכשרו לכך.

התאמת ההסברה לקהל היעד והסברה ברשתות חברתיות

עם ישראל והחברה הישראלית אינם מקשה אחת אלא קיבוץ גלויות ותרבויות אשר נהוג לתאר כפסיפס אנושי מרתק. הגיוון ורב התרבותיות מייצרים את הצורך לבצע התאמות הסברה לקהל. הנה ציטוט מדבריו של מנהל אגף שפ"ע בעירייה בינונית במרכז הארץ - "דתיים, חילונים, ערבים, נוצרים, ילדים, תינוקות ומבוגרים – לכל מגזר צריך לעשות הסברה וסרטונים ודוגמאות. אני מאמין שזה יעזור". כלומר כדי להתאים את המסר והשפה לקהל היעד על מנת להצליח להשפיע.

מנהל ארגון אזרחי משתף בהסברה מוכוונת לצעירים "הקמנו [בעמותה] צוות מדיה בנישה של צעירים, באמצעות טיקטוק ואינסטגרם ופייסבוק. הגענו בטיקטוק לכמעט 200 אלף איש, כולם מתחת לגיל 27, שראו סרטונים שקשורים לזריקת סיגריה בחוף הים." כלומר ניתן לייצר הצלחות בהסברה לצעירים על ידי שימוש במדיה רלוונטית כמו טיקטוק וע"י התאמת השפה והמסרים.

מנהל אגף חינוך בעיר חרדית הסביר: "פרקטיקה והסברה נכונה, צריך לדייק את המסרים. המדרשים או ההלכות מדבר לכל בן תורה, אדם שגדל בסביבה תורנית מתחבר וזה נשמע לו חלק אינטגרלי מה D.N.A שהונחלו לו ושהוא מנחיל לילדיו." כלומר, במגזר החרדי ישנה המלצה להתחבר לנושא הניקיון במרחב הציבורי מתוך ההלכות ברמת השפה וברמה הערכית חינוכית. כלומר כדי להגיע לציבור החרדי יש לייצר קמפיין הסברה או הסברה אישית אשר יהיו מותאמים למגזר זה. חלק מהמרואיינים ציינו שלעיתים דווקא קל יותר לבצע הסברה לציבור הדתי.

המלצות ליישום

- א. יצירת רצף צוותי הסברה במקסימום אתרי טבע באופן רציף ומקצועי. בדגש על ימי עומס כמו סופי שבוע, חגים וחופשים ובדגש על פעילות באזורים עמוסי מבקרים.
- ב. ביצוע הכשרה לצוותי הסברה לצד הכשרה לצוותים מקומיים והכשרת צוותים מהחברה האזרחית.
- ג. ביצוע הסברה בדגש על העברת האחריות לשמירה על הניקיון של המרחב הציבורי אל האזרח עצמו. ההסברה מבהירה את כללי ההתנהגות המצופים בדגש על התנהגות שתכליתה שמירה על הניקיון. לדוגמה: מדוע אין להשאיר שקית מחוץ לפח, חשיבות השלכה של בדלי סיגריות אל מאפרה ועוד. ההסברה מדגישה את השלכות של התנהגות נכונה.

5. חקיקה ואכיפה

על אכיפת חוק הניקיון מופקדים ארגונים רבים, בין היתר: משטרת ישראל, פקחי המשטרה הירוקה, פקחים ברשויות, פקחי רשות הטבע והגנים, פקחי קק"ל ונאמני ניקיון של המשרד להגנת הסביבה אשר בסמכותם רק לדווח למשרד על השלכת פסולת מרכז.

אף שיש בישראל חקיקה ברורה בנושא, ואף על פי שחוק הניקיון מאפשר הטלת קנסות ורישום פלילי בגין השלכת פסולת במרחב הציבורי, בפועל אין כמעט אכיפה. הסיבה העיקרית לכך היא תרבות של היעדר אכיפה בישראל במגוון תחומים הקשורים למרחב הציבורי.

לדעת בעלי תפקידים רבים ללא האכיפה אי אפשר לפתור את בעיית השלכת הפסולת במרחב הציבורי בישראל. גורמי האכיפה בשטח מעידים על קשיים רבים, כמו הקושי להוכיח את השלכת הפסולת בפועל והשתמטות של משליך הפסולת וזאת לצד מיעוט תקני אכיפה.

אנשי אכיפה אומרים את הדברים בצורה סמויה. "אנחנו לא יכולים לעשות שום אכיפה רצינית כי כרגע במדינת ישראל רוב האוכלוסייה מלכלכת." במילים אחרות הפקחים ייכנסו לתמונה כאשר היקף משליכי הפסולת יצומצם משמעותית ממצב שבו רבים מאוד משליכים פסולת אישית למצב שבו רק אחוזים בודדים באוכלוסייה ישליכו פסולת. קשה לבצע אכיפה על רוב הציבור וכאן עולה סוגיית הביצה והתרנגולת. מצד אחד, הקושי לאכוף כאשר רוב הציבור פועל בניגוד לנורמה ומצד שני הקושי לשנות את ההתנהגות ללא אכיפה.

חלק מהמשתתפים העידו על הקושי לאכוף השלכת פסולת עקב פוליטיקה של רשויות וארגונים. הנה הסבר: ראש רשות עושה יום יום 'חשבון פוליטי', מתוך פעולה זו הוא עלול להבין כי התעמתות עם תושבים בנושא הניקיון וחלוקת דו"חות עלולה להרגיז את התושבים ועלולה אף להרחיק ממנו מצביעים ומשום כך הוא עשוי להנחות את הפקחים להימנע מחלוקת דו"חות. בנוסף, עולה מן המחקר שלמרות יעילותן של חקיקה ואכיפה, רשויות רבות לא יודעות לנצל חוקי עזר קיימים ולקדם חוקי עזר חדשים.

אין כמעט גביית קנסות המוטלים עפ"י חוק הניקיון

השלכת פסולת במרחב הציבורי נחשבת לעבירה פלילית ועל פי אתר המשרד להגנת הסביבה, הקנס בגין השלכת פסולת יכול להגיע עד ל-3,000 שקל. עם זאת, בפועל קשה לאכוף את החוק הן ביישובים והן באתרי הטבע והנוף.

נאמני ניקיון אינם מוסמכים לדרוש מאנשים שיזדהו בפניהם, וב-2019 בגלל קשיים בירוקרטיים לא נגבה אף אחד מהקנסות שרשמו נאמני הניקיון. כאמור יש שורה של ארגונים אשר מוסמכים לאכוף את חוק הניקיון אך מתברר שגביית קנסות אלו כמעט ואינה מתבצעת. כך לדוגמה ב-2019 הוטלו 9,483 קנסות בסכום מצטבר של יותר מ-2.56 מיליון שקל, אך שיעורי הגבייה היו נמוכים והסתכמו ב- 8.2% מסכום הקנסות הכולל (טראן, 2020).

פקחי רשויות מקומיות ומועצות אזוריות פועלים בהתאם למדיניות ברשות, אך לרוב אינם נוהגים לאכוף השלכה של פסולת אישית ומתמקדים בעיקר בהשלכת פסולת בנפח גדול כגון פסולת בניין שמושלכת במרחב הטבעי. בנוסף, אין גוף ארצי המרכז את הפעילות, מתכלל אותה ומרכז את כל המידע הרלוונטי.

המלצות ליישום

- א. הגברת האכיפה ברמה הארצית תוך הצבת יעדים כמותיים ויצירת גוף לשיתוף פעולה של כל הגורמים הרלוונטיים.
- ב. הקצאת משאבים.
- ג. התאמת חוק הניקיון בדרך שתקל לאכוף ולהטיל קנסות על אדם שמשליך פסולת במרחב הציבורי. התאמה זו תאפשר לפקחים ולעובדי הרשויות והארגונים לאכוף את החוק ביתר קלות.
- ד. ברמה המקומית – הרחבה של מערך אכיפה ברשות לטיפול ממוקד בהשלכת פסולת במרחב הציבורי. קידום תקנות ויישום חוקי עזר בכל הנושאים הקשורים לניקיון.

6. תשתיות ופחים

במסגרת המחקר המרואיינים סיפרו, בין היתר, על השינויים בסוגי התשתיות, על השפעת התשתיות על התושב, על הצורך לתחזק פחים קטנים ועוד.

הרבה פחים קטנים או פח אחד גדול?

בשנים האחרונות החלו ברשויות רבות להחליף את הפחים הקטנים בפחים טמוני קרקע. היתרונות של פחים טמוני קרקע: נפח הפח גדול מאוד, גוף הפח נסתר מן העין. חסרון מרכזי: יש פחות פחים והמרחק בין פח לפח גדל ועל כן התושב צריך ללכת מרחק רב יותר כדי להגיע אל הפח.

הנה ציטוט מדבריו של מנהל אגף תפעול בעירייה בינונית אשר מתאר את התנהגות התושבים לאחר החלפת פחים קטנים בפחים טמוני קרקע – "הפרט [התושב] התרגל שהוא יוצא מהבית ופחות ממטר יש לו את פח האשפה. במקום עשרות פחים, אני שם [פח] מוטמן בקצה הרחוב, המרחב יראה הרבה יותר מסודר אבל משה שגר 100 מ' מהפח לא ייקח את השקית וילך ברגל לפח." כלומר לאחר החלפת הפחים הקטנים בפחים טמוני קרקע יש לבצע הסברה כדי להבהיר לתושבים

שהפתרון הוא לטובתם ולטובת מראה הרחוב ומשום כך, עליהם כתושבים לשנות הרגלים כדי להיות חלק מהפתרון ולא חלק מהבעיה.

הנה ציטוט מדברי מנהלת אגף שפ"ע ברשות אשר מספרת על הקושי בתחזוקת האשפתונים [פחים קטנים] - "אשפתון זה סיוט. מאוד קשה לעמוד בקצב של הפח הזה, הוא מתמלא מהר מידי והאדם שמנקה את הרחוב כבר עשה את הסבב, הוא כבר.. [רוקן את] האשפתון הזה, הוא יחזור רק למחרת בבוקר אז האשפתון יישאר מלא." כלומר היכולת לחזות את הזמן שבו יתמלא הפח ולהתאים את הפינוי מאוד מורכבים.

יש פסולת? נביא עוד פחים..

הגישה השמרנית סוברת שכדי להתמודד עם עליה בכמות הפסולת באתרי טבע יש להוסיף פחים. גישה זו זוכה לביקורת, כפי שעולה מדבריו של אחד ממנהלי אתרי הטבע במרכז הארץ – "לצערי בהרבה מקומות עד היום גישה הטיפול באשפה הייתה גישה שמרנית, של פעם, כזאתי שעדיין נהוגה בחלקים גדולים של ישראל. יש בעיה של אשפה אז עושים שני דברים. אחד, שמים הרבה שלטים, אסור לזרוק זבל וכן והלאה. והשני שמים המון פחים, והפחים הם קטנים והם רבים והם מעוצבים והם עולים הרבה כסף ואז החיות הופכות אותם אז שמים גם מכסים שהחיות לא יהפכו אותם. ועל עוד אשפה מגיבים בעוד פחים." כלומר, עצם העובדה שהביאו עוד פחים לא בהכרח תרמה לשיפור ברמת הניקיון ולשינוי בהתנהגות המבקרים.

ניסוי הוצאת הפחים מאתרי טבע

בישראל נערך ניסוי של הוצאת פחי האשפה מאתרי טבע והחלפתם בשילוט המבקש מהמבקרים לפנות את הפסולת מהאתר בעת העזיבה. הניסוי נערך בעקבות הצטברות גדולה של פסולת באתרי טבע ובפארקים באזור ירושלים. לדברי מובילי הניסוי, כמות הפסולת ירדה בצורה משמעותית באתרים אלה והניסוי הורחב לאתרים נוספים. חשוב לציין כי הניסוי לא נבדק או תועד במחקר אקדמי (סופר 2017).

הנה עוד ציטוט מדבריו של מנהל מספר אתרי טבע במרכז הארץ, גם הוא תאר ניסוי מוצלח המשלב הוצאת פחים קטנים ואשפתונים והחלפתם בפחים גדולים. "הבנו שהפחים הקטנים זה מפגע [חשבנו איך יוצרים] מצב של 'אין פחים אבל יש פחים'. החלטנו לשים בכל חניון פח אחד, בחניון ענק שני פחים גדולים. לא כל כך עסקנו בעיצוב שלהם. היום אנחנו [קצת] חושבים על זה.. אנחנו משתמשים בפחי 1,100 ליטר. שמנו שלט "אנא פנה את האשפה למכולה המרכזית בחניון", מה שקרה באופן מידי החניונים הגדולים (שהם הדבר הכי בעייתי מבחינתנו), נהיו נקיים יותר, והקבלן אשפה גם דיווח באופן מפתיע שכמויות הזבל שהוא מוציא הן יותר קטנות קצת. לא בהרבה אבל קטנו."

לסיכום, תשתיות מתאימות וטובות לטיפול בפסולת במרחב הציבורי הן הכרח על מנת שיהיה נקי. נדרשת מלאכת מחשבת להתאים את סוג כלי האצירה, מועדי הפינוי וכן כמות ומועדי הניקיון על מנת לשמור על מרחב ציבורי נקי.

המלצות ליישום

- א. התאמת התשתיות לאופי התושבים והמבקרים. זאת יש לעשות לאחר בדיקה יסודית של הצרכים וסקירת המצב ברשות. מה שעובד במקום מסוים לא בהכרח יצליח באחר ולהפך.
- ב. יש לבחור כלי אצירה שאפשר לפנותם בקצב גדול יותר מקצב המילוי שלהם. יש להתאים את תדירות הפינוי למועדים השונים ולהביא בחשבון תקופות של עומס. יש לוודא שכלי האצירה אינם ניתנים לנבירה על ידי בעלי חיים. במקומות מסוימים יש להתאים את הפחים לילדים ולקשישים. יש להקפיד על ניקיון מכלי האצירה ולדאוג שיהיו מזמינים להשלכה. פח שעולה על גדותיו יוצר נזק כפול.

7. התנהגות

במסגרת המחקר העידו המרואיינים על התנהגות הקהל אותו הם פוגשים במסגרת עבודתם או עשייתם החברתית ציבורית. ציטוט של אחד מהם מעיד על תפיסתם "לזרוק לכלוך, לצערי הרב, בעם ישראל זה נורמטיבי".

כולם מלכלכים, אין טיפוס מסוים שמלכלך,

הצורך להבין מי משליך פסולת מעסיק את המרואיינים וכולם מסכימים כי השלכת הפסולת מתבצעת על ידי אנשים שונים: צעירים ומבוגרים, משכילים וחסרי השכלה, משכבות סוציו אקונומיות חזקות וחלשות, מכל העדות וכן מכל קשת האדיקות הדתית מחילוניים ועד חרדים.

הנה ציטוט אשר מאפיין את תחושת חלק מבעלי תפקידים לגבי חוסר היכולת לאפיין את הטיפוס המלכלך - "זה כלל האוכלוסייה. אי אפשר לעשות את החלוקה לא לפי הדירוג הסוציו-האקונומי, לא לפי הרקע התרבותי, ממש לא, ומי שעושה את זה לפי דעתי הוא פשוט לא מבין. זו בעיה כלל ארצית. זו מגפה לאומית." כלומר לתפיסתם של חלק מבעלי התפקידים לא קיים רקע דמוגרפי משותף של משליכי הפסולת.

בחמישים השנים האחרונות בוצעו בכל העולם מחקרים רבים שעסקו באיפיון התנהגות השלכת הפסולת על פי מאפיינים דמוגרפיים. בחלק מהמחקרים בוצעו תצפיות ורובם התבססו על הצהרה של הנשאלים לגבי התנהגותם. חלק מהמחקרים מראים כי על פי מאפיינים דמוגרפיים - אין הבדל בהתנהגות השלכת פסולת. וחלק מהמחקרים מעידים על תכונות דמוגרפיות שונות.

תופעת השלכת פסולת אישית למרחב הציבורי הינה בעיה סביבתית חברתית גלובאלית. תופעה זו רק הולכת ומחמירה בעשורים האחרונים בעקבות הגידול באוכלוסייה וכן בעקבות המעבר לצריכה של מוצרים בלתי מתכלים. במחקר שנערך בארצות הברית לדוגמה, בשנים 2006-2008, נערכו תצפיות על כ- 10,000 אנשים במקומות ציבוריים, נמצא כי 17% מהם השליכו פסולת אך בסקר טלפוני שהתקיים בו נשאלו תושבים על הרגלי השלכת הפסולת, 43% הודו כי השליכו פסולת בחודש האחרון.

אנחנו זורקים מכל הבא ליד..

הנה ציטוט מדבריו של אחד ממנהלי ארגוני החברה האזרחית לגבי מה משליכים - "כמעט כולנו מלכלכים, בדרך כלל דברים קטנים שאנחנו לא מייחסים להם חשיבות. זה מתחיל מבדלי סיגריה ומכרטיסי אוטובוס ומסטיקים... היינו בכספומט, הוצאנו כסף, הפתק נפל, אנחנו מתעלמים, זה כבר לא שלנו יותר. שתינו כוס קפה בארזית קרטון, השארנו אותה רגע והלכנו, זה כבר לא שלנו." סקר הפסולת שנעשה על ידי המשדל להגנת הסביבה מראה שהפסולת הנפוצה ביותר במרחב הציבורי היא בדלי סיגריות.

העברת האחריות על השלכת הלכלוך מאדם לאדם,

מאפיין נוסף לתופעת הלכלוך הוא התחושה ש"אני בסדר האחרים לא בסדר". רבים מציגים עצמם כשומרים על הניקיון וטוענים שהאחרים מלכלכים. הנה ציטוט מדבריה של מנהלת של אגף שפ"ע שתיארה מחקר שנערך בבאר שבע בנושא תפיסת הלכלוך - "כל אחד הסביר למה האחרים זורקים אשפה. זה לא אני, זה השכן. זה לא תושבי העיר, זה האורחים. זה לא מהרחוב הזה, זה מהרחוב האחר. כל אחד רואה את האחרים, אנשים לא רואים את עצמם." כלומר, הגישה הנפוצה שעולה כאן היא של הפניית אצבע מאשימה אל האחר, ולא תפיסה של האחר הוא בעצם - אני.

דפוסי התנהגות - הרגלים

אנשים עלולים להשליך פסולת מתוך הרגל, מכיוון שחזרו על התנהגות מסוימת אלפי פעמים. התנהגות זו יכולה להיות טבעית כה עמוק עד שהם אף אינם מודעים לבחירה בפעולה זו. התנהגויות לא-מודעות אלו מוטבעות במסלולים העצביים של האדם, והן כה מושרשות עד שהן עמידות מאוד בפני שינויים (Spehr & Curnow, 2015).

הקשר בין תחושת שייכות ותחושת קהילתיות לעומת תחושת ניכור בהקשר של השלכת פסולת

כאשר לקבוצת אנשים יש תחושה חזקה של קהילתיות ושל קשר למקום תפתח בקרבם תחושה של בעלות משותפת על המרחב ותחושה זו מובילה לתחושת אחריות משותפת למקום, ואז השלכת הפסולת והשחתת הסביבה פחות נפוצים. נמצא שבמקומות שיש בהם תחושה של קהילתיות אנשים נוטים פחות להשליך פסולת וללכלך (Spehr & Curnow, 2015). זאת בניגוד לתחושת ניכור, שמקורה יכול להיות בהיעדר סולידריות חברתית או שהיא יכולה לנבוע מתחושה של איבוד שליטה וחוסר אונים. הפרט מאמין שהוא חסר אונים להשיג מטרות רצויות.

מחקרים מעידים שלעתים העיר יוצרת תחושת ניכור אצל תושבים באופן סובייקטיבי בעיקר בגלל קשרים חברתיים חלשים, בהשוואה לסביבה הכפרית שבה אנשים מכירים זה את זה. כלומר, הסביבה שבה אדם חי משפיעה על תחושת הניכור או השייכות שלו. יש השערה שאנשים שמתגוררים בשכונות בעיר שבהן השליטה החברתית נשברה ותחושת הניכור גדולה תהיה יותר השלכת פסולת בד בבד עם תופעות אחרות כמו ונדליזם ופשע (Geis & Ross, 2018).